
СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ ТРАДИЦІЙНОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ

Олександр КОВАЛЬКОВ

Останнім часом загальноприйнятим в історичній та етнографічній науці стало виділення у розвитку суспільства декількох етапів, а разом із тим — умовного типологічного поділу минулого людства на історично детерміновані форми соціальної організації. Зокрема виділяють періоди, з якими пов'язували домінування традиційного, індустріального або ж постіндустріального (інформаційного) суспільства. Критеріями для такого поділу виступають характер господарської діяльності, рівень розвитку виробничих сил,

ступінь соціальної мобільності та здатність до трансформації, особливості світосприйняття тощо. У цій схемі традиційне суспільство отожднюється з суспільством аграрним.

Селянський спосіб життя та селянська культура є універсальним минулим сучасної людини. Тому універсальним можемо вважати і породжений селянською цивілізацією комплекс народної культури, в тому числі і систему народних вірувань та міфологічних уявлень. За безперечної унікальності етнічних міфологічних систем слід зазначити, що спіль-

них рис у них значно більше, ніж суттєвих розбіжностей. Останні, як правило, проявляються більше у формі, ніж у змісті. Міфологічне (архаїчне) мислення підпорядковане єдиним законам, оскільки породжене воно значною мірою ідентичними чинниками. До таких відносимо життя у тісному контакті з природнім середовищем, що спричиняє його обожнення, низьку мобільність, що породжує просторову обмеженість світогляду, відому безсилість перед оточуючим середовищем, що робить психіку надзвичайно вразливою. Останнє ж, у поєднанні з бурхливою фантазією, породжує віру в надприродне.

У системі міфологічного мислення, особливо з поширенням в історичній науці методології структуралізму, популярним стало виокремлення ряду ментальних категорій — часу, простору, ставлення до праці, усвідомлення життя і смерті, поняття про потойбічний світ та усвідомлення чужого тощо. У радянській науці першу спробу їх комплексного дослідження запропонував медієвіст А. Гуревич [1]. В українській етнології в даному контексті можна назвати дослідження М. Гримич [2], В. Давидюка [3], М. Поповича [4].

Серед названих ментальних категорій ми виокремлюємо категорію міфологічного часу, яка в системі традиційної ментальності займає одне з ключових місць.

Категорія міфологічного часу, на жаль, не стала предметом спеціального дослідження у вітчизняній етнології. Хоча в окремих працях принагідно піднімалися деякі аспекти зазначеної проблеми, але виключно в контексті інших пошуків, як явище другорядне. Аналіз етнографічної літератури засвідчує, що у вітчизняній науці увага приділялася лише таким сторонам часових характеристик, як:

— календарні уявлення та календарна обрядовість;

— часовий вимір демонологічних уявлень;

— час у структурі обряду.

Спробу розглянути міфологічний час як самодостатній елемент народної міфології здійснив у 20-х рр. ХХ ст. К. Копержинський [5], але і йому не вдалося вийти за межі дослідження українського календаря.

Дана розвідка є спробою узагальнення результатів дослідження системи усвідомлення часу в східнослов'янських традиційних ви-

руваннях на матеріалах міфологічного фольклору. Окремі сюжети часових уявлень стали предметом наших попередніх публікацій [6].

Основною характеристикою усвідомлення часу в народній світоглядно-міфологічній системі, на нашу думку, є відсутність універсальної та об'єктивної ідеї часу. Час носив суб'єктивний характер, він був статичний і дискретний. Час був конкретний, а тому множинний і багатоманітний, локальний і предметний. Ставлення до часу можна охарактеризувати як безсвідоме, усвідомлення його відбувалося на рівні підсвідомого. Час носив більш ніж парадоксальний характер із сьогоденної точки зору, але ця парадоксальність органічно вписується в систему міфологічного світосприйняття.

Для традиційних уявлень українців, як і для решти землеробських народів, характерне усвідомлення часу як явища циклічного. Життя в тісному контакті з природою, тотальна залежність від природних стихій та природних ритмів зумовили стійкі, майже симбіотичні зв'язки індивіда з оточуючим середовищем. Час можна вимірювати перш за все шляхом спостереження різних періодичних процесів, що відбуваються в природі. З року в рік селянин спостерігав за зміною ідентичних річних циклів: народженням, змушнінням, старінням і смертю природи. Смертю, яка передбачала нове народження. З року в рік, відповідно до природних ритмів, селянин здійснював одні й ті ж господарські роботи. Природно-господарський цикл не передбачав нічого нового. Це було вічне повторення. Людина при такому тотальному кругообігу не отримувала нової інформації. У природі не помітний поступальний розвиток, принаймні візуально. Тому цей кругообіг не міг не стати в центрі духовного життя.

Така природно-циклічна модель часу знайшла відображення в календарній обрядовості. Ідея кругового руху в ній є визначальною: це і хороводи, що імітують рух сонця по небу, і вінок — символ вічності, і використання колеса в обрядовій практиці тощо.

Язичництво за своїм характером утилітарне. Сам язичник був скоріше матеріалістом, ніж метафізиком. Релігійна віра і релігійна практика були спрямовані перш за все на задоволення проблем сьогодення: вдале полю-

вання, щедрий урожай тощо. Від богів чекали щастя й добробуту саме в теперішньому, реальному житті. Це, в свою чергу, призвело до усвідомлення як єдино реального лише часу теперішнього. “По відношенню до нього і минуле, і майбутнє виступають як “чуже”, людина відчуває себе спокійно лише “тепер” і “тут”, — писав М. Попович [4, 127].

Таке ставлення до часу породжує анахронізм — невід’ємну складову міфологічного типу мислення. Народні історичні легенди не є такими в повному розумінні слова. Це міфо-епічні розповіді про старі та добрі часи, в яких панує достаток та ідилія, герої завжди молоді, не старіють, перебуваючи у вічному “тепер”. На події минулого накладаються штампи й моделі подій теперішніх. Епохи і люди перемішані, і парадоксальності такої ситуації ніхто не помічає. М. Блок звернув увагу на те, що “нікого цим не шокуючи, народні поеми середньовіччя однаково зображують паладинів Каролінгської доби, гунів Аттіли та античних героїв, наділяючи їх рисами лицарів XI ст.” [7, 107].

Постійне перебування у вічному “тепер” сформувало і підвалини морально-поведінкової культури традиційного суспільства, яке поважало й сприймало за норму лише ті явища та процеси, які постійно повторювалися, були звичними й знайомим з дитинства, перевірені життєвою практикою. Одиначне, яке ніколи не мало місця, зустрічалося вороже. Повторення, а не зміни, які ведуть до “псування” світу, віддаляють суспільство від загальноприйнятих норм, встановлених в “золотий час”, були визначальним фактором у формуванні суспільних ідеалів. За словами М. М. Бахтіна, в минулому міфологічне мислення локалізує такі категорії, як ідеал, досконалість, гармонійний стан людини і суспільства [8, 297]. Дана тенденція яскраво простежується в чисельних народних прислів’ях і приказках. “Що давнє, то славне”, “Якось давно легше жити було” [9, 508]. “Бере живий жаль, як згадаєш старовину” [10, 70]. “Летось нынешнего лучше”, “Древность — главный свидетель”, “Старина по-добнее была” [11, 262-263]. Саме така особливість усвідомлення часу сформувала такі риси ментальності традиційного суспільства, як консерватизм і конформізм.

Визначальною характеристикою усвідомлення часу в міфологічній картині світу є якісне його сприйняття. Міфологічна концепція часу передбачає існування неоднорідних за своєю семантикою часових відрізків. Час в архаїчній свідомості заповнений конкретним змістом — природним, людським, господарським. На думку Є. М. Мелетинського, просторово-часові відношення ще не можуть абстрагуватися від заповнюючих простір і час конкретних чуттєвих предметів, персонажів і ситуацій, що призводить до уявлення про неоднорідний характер простору і часу [12, 330]. Час завжди опредмечений. До такого висновку можна прийти, поглянувши хоча б на традиційні слов’янські назви місяців. Вони відображають або їх природно-кліматичні особливості (лютий), або ж їх господарську наповненість (серпень). Часу немає поза людиною та її діяльністю. Для традиційної культури взагалі характерним є відчуття часу, що тече крізь людину [4, 103].

Час, як і простір, може бути злим і добрим, сприятливим для тих чи інших видів діяльності чи небезпечним. Був час, коли людина була безсилою перед таємничими силами, що населяють Всесвіт, і час, коли вона здатна впливати на них і тим самим змінювати природний хід речей. В одних випадках сакральний характер часу був зумовлений магією самого часу, в інших — пов’язаний з вірою в пришестя, пробудження, активізацію в окремі моменти часу надприродних сил.

У межах року, тижня, доби існували свої легкі і важкі, сприятливі і несприятливі часові періоди [Див. 6]. Таке ставлення до часу значною мірою впливало на життя і побут селянина, формувало специфічний кодекс поведінки, визначало релігійну і обрядову практику. “Необхідно, щоб... час, в який розпочинається дійство, був сприятливим. Для того, щоб запобігти небезпеці, необхідно рахуватися з якістю часу, так само, як і з пророцтвами” [13, 402]. Жодна господарська операція, жодне обрядове дійство не розпочиналося без врахування фактора часу. “Істотним було визначити найбільш сакральну точку простору і найбільш сакральний момент часу” [14, 25]. Приказка “у потрібний час у потрібному місті” мала в ті часи буквального значення.

Але сакральним простір робить саме сакральний час. Ірраціональний світ відділений від світу реального не стільки в просторі, скільки в часі. Одні і ті ж об'єкти оточуючого світу — лазня, берег річки, ліс, житнє поле — в одні періоди часу вважалися цілком безпечними, а в інші — ставали ареною діяльності таємничих сил.

В основі визначення сакрального часу в міфологічних уявленнях лежать різні мотиви. Серед них можна назвати такі:

- положення сонця на небі або ж в межах року (періоди сонцеворотів та сонцестояння), або ж в межах доби (ніч, полудень);
- положення місяця (періоди народження місяця, повний місяць);
- святкові дні, які визнавалися сакральними самі по собі;
- демонологічні уявлення, а саме віра в активізацію міфологічних персонажів у визначені періоди часу (період Русалій, Святки тощо);
- присвячення окремих днів тижня тим чи іншим міфологічним персонажам (Понеділок, П'ятниця) тощо.

На думку деяких вчених, більшість часових відрізків, що визначаються сакральними, можна розглядати як "рубіжні" — такі, що знаходяться на стику природних циклів і часових відрізків різної протяжності [15, 62]. Це цілком відповідає розповсюдженому народному уявленню про межу як сакральний об'єкт простору.

Про віру в демонічний характер окремих часових відрізків яскраво свідчить уявлення про особливо небезпечні моменти часу, які до того ж неможливо передбачити (так звану "фатальну годину"), зафіксовані переважно серед населення Західної України [Див. 6].

Уявлення про особливу семантику часових відрізків різної протяжності ускладнювалося персоніфікацією та демонізацією останніх. Залежність від примхливої природи призвела до формування враження, що об'єкти оточуючого середовища за своїми якостями — добрими, злими — наділені персональними характеристиками на зразок людських. Міфологічне мислення також нездатне охопити й зрозуміти сутність природних явищ і процесів, тому пояснює їх за допомогою фантазії. Розум переносить на предмети неживої природи ознаки предметів живої, не від-

окремлюючи одних від інших [16, 15]. До того ж міфологічне мислення розвивалося переважно в конкретних, а не в абстрактних формах [17, 291]. Це призводить до одухотворення стихій і природних об'єктів. Виникають образи, що є їх уособленням. Так, об'єкти оточуючого середовища перетворюються на суб'єкти, які суттєво втручаються в життя людини. Архаїчна свідомість продукує віртуальний світ, але його реальність в ній сумнівів не викликає. Проте конкретизуюче мислення персоніфікує і цілком абстрактні поняття. У багатьох міфологіях відомий образ смерті, небезпечних хвороб (чуми, холери, лихоманки). Поширеним у східнослов'янських уявленнях є образ Доли. У повідомленнях також фігурують міфологічні персонажі, що уособлюють відрізки часу різної протяжності:

— в межах доби — нічниці, полудниці [Див. 6];

— в межах тижня — Святий Понеділок, Матінка Середа, Параскева-П'ятниця, свята Неділька;

— в казковій прозі зустрічаємо образи пів року, уособлення місяців тощо.

При специфіці кожного з названих персонажів спільним для них є:

— активність проявляють у відрізки часу, які вони уособлюють;

— більшість з них тією чи іншою мірою пов'язані зі світом потойбічним;

— проявляють гіпертрофовану ворожість по відношенню до людей, що є ознакою їх демонізму.

Традиційне суспільство особливою мобільністю не відзначається. Просторовий світогляд селянства ще до кінця ХІХ ст. значною мірою обмежувався сільською округою. Тому при характеристиці традиційної темпоральності ми виділяємо ще одну її особливість — локальність часового виміру. Час виступає як категорія, що має цінність для досить обмеженого колективу. При хронологічних розповідях орієнтиром часто виступають події місцевого життя: "голодного року", "як убили Івана" [18, 4], "як саранча хашу гладала" [19, 3] тощо.

Така локальність проявлялася і в існуванні особливого часового виміру — сімейного, або родового часу, що має цінність виключно для представників конкретного роду. Важли-

вим хронологічним орієнтиром був лік покоління. Достатньо було встановити належність людини до того чи іншого покоління, щоб локалізувати в часі події, пов'язані з нею. “Час — це солідарність людських поколінь” — писав А. Я. Гуревич [1, 111].

З родовим часом тісно пов'язане і уявлення про смерть. Вона ні в якому разі не розглядалася як кінець людського існування, але як закономірний етап народження, смерті й нового відродження всього суцього [20, 29]. Тому смерть розглядалася як необхідність, а народження — завжди як відродження [21]. Але саме таке сприйняття смерті спричинило уявлення про щось, що може бути, окрім “тепер”, що крім сучасного можуть бути й інші часові виміри — перш за все майбутнє. Хоча майбутнє це усвідомлювалося як проекція сучасного, людина завжди відчувала себе причетною до нього.

У системі часових уявлень можна виділити і особливий святковий (або обрядовий) час. Будь-який святковий період наділявся сакральним змістом. У такі дні не працювали, бо вірили в можливе втручання надприродних сил у життя людини. Не випадково на такі дні припадають строки ворожін, обрядових і магічних дій, покликаних забезпечити допомогу неземних сил [Див. 6]. Обрядовий час протистоїть часу буденному, уповільнює його хід та змінює його напрямок. Він завжди спрямований у минуле, коли розроблявся сценарій обряду. Саме такий часовий реверс унеможлиблює усвідомлення часу як явища нециклічного.

Розглянуті особливості часових уявлень в традиційних віруваннях є ключовими, але цим не вичерпується поставлена проблема. Категорія часу тісно пов'язана з основними блоками народної міфології. Подібні уявлення значною мірою впливали на життя і побут селянина, сформували розгалужену систему вірувань, обрядів і табу. І подальше їх вивчення покликане пролити світло на таємничі та маловідомі сторінки духовного життя наших предків.

This article generalizes the results of the research on the particularities of the understanding of the time conception in traditional mythological picture of the world of the East Slavs. The semantics and typology of time in traditional agricultural communities is described by the author as well as its connections to other traditional categories like birth, life and death. Author is explaining the limited by the special categories borders of the traditional folk temporality.

Бібліографія

1. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М., 1984.
2. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. — К., 2000.
3. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору. — Луцьк, 1997.
4. Попович М. В. Мировоззрение восточных славян. — К., 1985.
5. Копержинський К. До системи понять часу у слов'ян. — К., 1928.
6. Ковальков О. Л. Семантика часових відрізків в східнослов'янській дохристиянській міфології // Духовність українства. — Вип. 4. — Житомир, 2002. — С. 80-86; Його ж. Язичницьке усвідомлення часу і ментальність традиційного суспільства // Український селянин. — Вип. 6. — Черкаси, 2003. — С. 36-38; Його ж. Обрядовий час в системі міфологічних уявлень традиційного суспільства (на прикладі українського селянства) // Український селянин. — Вип. 7. — Черкаси, 2004. — С. 28-30; Його ж. Віра в фатальну годину в системі традиційних часових уявлень східних слов'ян (на матеріалах українського фольклору) // Духовність українства. — Вип. 7. — Житомир, 2004. — С. 44-48; Його ж. Уособлення добових періодів як персонажі східнослов'янської демонології // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва. — Кривий Ріг, 2004. — С. 293-299.
7. Блок М. Феодальне суспільство. — К., 2002.
8. Бахтин М. М. Формы времени и хронотоп в романе // Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. — М., 1975.
9. Франко І. Я. Галицько-руські народні приповідки. Ч. 2 // Етнографічний збірник. — Т. 23. — Л., 1901.
10. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. — СПб., 1864.
11. Даль В. И. Пословицы и поговорки русского народа. — М., 1957.
12. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. — М., 1995.
13. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и духовная культура средневековья и Ренессанса. — М., 1965.
14. Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. — Ленинград, 1983.
15. Криничная Н. А. Русская народная мифологическая проза. Истоки и полисемантизм образов. — Т. 1. — СПб., 2001.
16. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. — М., 1937.
17. Лотман Ю. М. Миф — имя — культура // Труды по знаковым системам. — Вып. 6. — Тарту, 1973.
18. Шухевич В. Гуцульщина. — Ч. 4. — Л., 1905.
19. Онищук А. Народний календар. Звичаї і повір'я, прив'язані до поодиноких днів у році. Записано в 1907-1908 рр. у с. Зелениці Наддніпрянського повіту // Матеріали до української етнології. — Т. 15. — Л., 1912.
20. Гримич М. Два виміри українського національного характеру // Наука і суспільство. — 1991. — № 8.
21. Дяченко М., Частник О. Простір і час фольклорних світів // Філософська думка. — 1999. — № 1-2.